

LEDER JÓZSEF ÉPÍTŐMESTER (1749—1814)

I. Leder József műveit tanulmányozva elsősorban a stílusváltás problémájára figyelhetünk fel. Ő már valamivel közelebb áll a klasszicizmushoz, mint Türk Antal, de még mindig késő barokk iskolázottsága határozza meg stílusát. Munkásságára a kolozsvári Teleki palota révén figyeltek fel a kutatók, és e munkája, valamint a bonchidai Bánffy kastély felmérési rajzai alapján a századforduló jelentős kolozsvári mesterének tartották. Ennek ellenére életműve nagyrészt feltáratlan maradt, napvilágra került életrajzi adatai hiányosak voltak.

Életéről, iskolázottságáról más pályatársához hasonlóan szinte alig tudunk valamit, még születési idejét is csak közvetett úton abból állapítottuk meg, hogy halála bejegyzésekor, 1814. április 28-án hatvanöt évesnek tudták. A bejegyzés a mester nevének ritkábban használatos, hosszabb formáját, a Lederert örökítette meg, habár ő mindig Ledernek írta magát. Nevének előfordul még Leider változata is.

Mivel 1749 táján a kolozsvári anyakönyvekben a felsorolt nevek közül egy sem szerepel, biztosra vehetjük, hogy nem itt született; és mivel a polgári esküt csak 1788-ban tette le, az is nyilvánvaló, hogy nem sokkal előbb költözött ide. Az a Josephus Ledrer nevű szász építőmester tehát, aki 1722-ben teszi le a polgári esküt, a szakirodalom eddigi feltételezésével ellentétben, nem lehetett őse.

Ledernek a városi polgárság elnyeréséért 1788-ban beadott kérvényét június 4-én azzal a megjegyzéssel hagyták jóvá, hogy a kérvényező jó erkölcsű, és itt lakik a városon. Az 1780-as években kötött néhány szerződésén viszont szamosújvári mesternek tüntetik fel, ez áll a hadadi kastély melléképületeinek munkáját felvállaló, 1783. január 25-én és 1787. február 22-én aláírt egyezségén is. A két időpont között tehát Szamosújváron dolgozott; korai munkáinak feltűnését ezért Szamosújvárról és környékéről remélhetjük.

Mesterünk az idézett második szerződés dátuma alapján hozzávetőlegesen egy évvel a polgári eskü letétele előtt telepedett meg véglegesen Kolozsváron — ingatlana természetesen már valamivel korábban is kellett hogy legyen. 1782-ben azonban még nem volt, mert noha már dolgozott a városon, nem szerepel az adóösszeírásban. Mikor azonban beírják a kolozsvári polgárkönyvbe, neve után nem azt jegyzik be, hogy szamosújvári, hanem hogy „Germanus ex Bohemia civitate Sigisvalden” [!]. Ezek szerint Leder, származását tekintve cseh területen élő német mester volt, aki a Monarchia országaiból bevándorló többi kézműveshez hasonlóan a jó munkalehetőség reményében költözött Szamosújvárra, születési évéből következően az 1770-es évek körül. Mesterségbeli tudását feltehetően szülőföldjén szerezte, ebből következően tevékenysége a cseh késő barokk formaelemeit közvetítette az erdélyi barokk építészet felé.

Hogy a kolozsvári polgárkönyvbe nem mint szamosújvári mestert jegyzik be, annak egyszerű oka: nem volt a város polgára. Szamosújvárra minden bizonnyal meghatározott munka elvégzésére költözött, így ottani tartóz-

kodása is ideiglenes jellegű lehetett. Ezt a feltételezésünket valószínűsíti, hogy szamosújvári létének a város levéltárában semmi nyomát nem találtuk, városi polgárságot nem kért, a városi tanácsot kérvénnyel semmilyen ügyben nem kereste meg. Lehet, hogy az adókönyvek többet vallanának róla, azok viszont nincsenek meg. Különös, hogy neve a katolikus egyház anyakönyvében sem szerepel, nem ott házasodott, gyermekeit nem ott keresztelték, még keresztapa sem volt abban az időben, mikor szamosújvári lakosnak emlegetik. Szamosújvárra tehát vagy már családotul telepedett le, vagy, ami valószínűbb, környékbeli megrendelése miatt huzamosabb ideig máshol tartózkodott.

Leder Szamosújvárra kerülését tisztázandó, nem hallgathatjuk el, hogy a katolikus egyház matrikulájában találunk egy Lederer nevű kőművest: „Sebastianus Lederer Klesendorfensis austriacus murarius” 1751. augusztus 1-én Czirják Barbarával kötött házasságot, 1754-ben pedig keresztapaként szerepelt. Ez a Lederer nyilván a szamosújvári örmény nagytemplom építéséhez érkezett ide több más társával együtt. Elvileg nem kizárt, hogy a két mester azonos családból származzék, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy a mi mesterünk Szamosújvárra költözésében az említett osztrák kőművesnek valami szerepe lett volna.

Tovább nézve a Lederre összegyűlt életrajzi adatokat, azt látjuk, hogy a szamosújváriak nevezett mestert 1787-ben a Wesselényi Farkassal kötendő szerződéstervezet szövegében bonchidai kőművespallérnak titulálják. Kolozsvárra költözése előtt tehát valamennyi ideig Bonchidán is dolgozott.

A bonchidai pallér 1788. június 5-én Kolozsváron leteszi a polgári esküt, s ettől kezdve haláláig a város lakója marad. Az ünnepélyes eskütétel lényegében véve csak megpecsételi mesterünk és Kolozsvár kapcsolatát, mely — amint a következőkben láthatjuk — már sokkal korábban létrejött.

Leder, Kolozsváron megtelepedve, elismert szakértelme és jó összeköttetései révén hamarosan tekintélyes polgárrá emelkedik, s mivel ügyes vállalkozó — még a nyereségre való tégláégetéssel is megpróbálkozik —, anyagi helyzete is gyorsan megerősödik. Már 1795-ben a jó közepes anyagi színvonalnak megfelelően 12 forint városi adót fizet. A XIX. század elején a Főtéren (Szabadság tér), a Szentegyház utcában (Március 6. utca), valamint a Belső Monostor utcában (December 30. utca) voltak házai; az első kettőt arisztokratáknak adta el drága pénzen, a harmadikat az unitárius egyháztól csere útján szerezte. Polgári rangjára jellemző, hogy mikor első felesége, Weis Mária 1803. január 12-én meghal, Kolozsváron a családi kriptába temetik el. Különben még ugyanebben az évben újránősül, Beregi Zsuzsannát véve el feleségül; az új asszony a Szentegyház utcai házzal gyarapította a Leder vagyont. A városban kivívott tekintélyét jelzi az a tény is, hogy 1800-ban centumparternek választják meg. Társadalmi felemelkedésére jellemző, hogy fia, Antal, már nem folytatta apja jól jövedelmező mesterségét, hanem katonának állt, és a levéltári adatok szerint a századosságig vitte.

Családja nőtagjai révén Leder Kolozsvár vezető palleraival került kapcsolatba; ez társadalmi helyzetét még jobban megerősítette. Sommer János első felesége révén sógora volt, Erzsébet lánya Kindt Mihály, Júlia pedig Winkler Antal felesége lett. A rokoni szálakkal összefűzött négy pallér szinte kezében tartotta a századforduló kolozsvári építészetét.

II. A mesterünkre vonatkozó adatok életének korai szakaszáról, stílusának jellegéről semmit sem vallanak. Szamosújvári műveit nem ismerjük, ezért

arra kényszerülünk, hogy itt lakozó mesterként végzett más munkái alapján próbáljunk betekinteni induló éveinek munkásságába. Erre azért van szükségünk, mert ekkori tevékenységével alapozta meg palléri hírnevét, került kapcsolatba a környéken építtető arisztokráciával és nyerte el a megbecsült mester rangját Kolozsváron.

Az 1781-ben szamosújvári mesterként felvállalt két kolozsvári munkája, a Farkas utcai (Kogălniceanu utca) *Bethlen ház* és a református kollégium a XVIII. század végi nagy tűzvész miatt a XIX. század elején átalakított állapotukban maradtak ránk; így Leder stílusára vonatkozóan nem szolgálnak fogódzók. Ennek ellenére mégis elárulnak egyet s mást a számunkra ismeretlen mesterről.

Az a tény, hogy Bethlen Gergely kolozsvári háza felépítésével éppen Ledert bízta meg, arról árulkodik, hogy a szamosújvári mesterről ekkor már az örmény metropolis környéke is tudott. A megrendelő ugyanis a Déshez közel fekvő Bethlenben lakott, s hozzá a szamosújvári mesterek voltak a legközelebb. Stílusáról ítélve bethleni kastélyát is velük építteti 1768 körül. Ledert nyilván az ő révükön ismerte meg, hacsak a fiatal pallér maga is nem tartozott az építők közé. Ez utóbbi esetben a kolozsvári megbízás egészen természetes lenne. Mindaddig azonban, amíg nem tudjuk, hogy Leder mikor került Szamosújvárra, e feltételezés csak tetszetős ötlet marad.

Az már viszont való igaz, hogy 1793-ban Leder dolgozik a *bethleni* kastély renoválásán (64. kép). Egy április 9-én kelt nyugtáját ismerjük a kastélyhoz szükséges stukatúraszégekről. Mindez önmagában kevés lenne ahhoz, hogy az épület századvégi átalakítását teljes egészében az ő nevéhez fűzzük, ha nem tudnók, hogy a családnak már Kolozsváron is dolgozott. Ezenkívül figyelembe véve a stílusmegfeleléseket is, teljes meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a kastély századvégi renoválását Leder vezette; ennek során építhette a bejárat feletti oszlopos erkélyt, s talán a kertre néző nagy teraszt is. A Farkas utcai Bethlen ház tehát építtetőjének személyén keresztül Leder eddig még felkutatatlan szamosújvári és környékbeli tevékenységére irányítja figyelmünket.

A Bethlen házzal párhuzamosan felvállalt *református kollégium* még többet árul el a mesterről. Maga az a tény, hogy aránylag korán középület tervezését bízzák rá, azt jelzi, hogy abban az időben — 32 évesen — már jónevű pallér volt. Az építési szerződésben a szokványos feltételek és kikötések mellett az egyik pontban azt rögzítették, hogy Leder a munka felügyeletéért akkor is kapja napidíját, ha csak délután ellenőrizheti a munkát. Ebből arra következtethetünk, hogy 1781-ben Kolozsváron több építkezésnél is dolgozott, és ezek között olyan vállalkozása is volt, mely miatt a református kollégium építése is háttérbe szorult. Mivel az épülő kollégium és az épülő Bethlen ház nagyon közel volt egymáshoz, nem hihető, hogy az utóbbi akadályozta volna az előbbi felügyeletét, hiszen mindkettőt egyszerre szemmel tarthatta.

Hogy mi lehetett az egyéb fontos elfoglaltsága ebben az időben Kolozsváron, arról nem szólnak az írásos források, de Leder munkásságának ismeretében, több apró adat segítségével kikövetkeztethetjük. Már maga az a körülmény, hogy a kollégiumot építtető főgondnok a Kolozsváron nagyban építkező Bánffy család tagja volt, sugallja a feltételezést: a kollégium építési szerződésében foglalt nagylelkű engedmény annak köszönhető, hogy Leder a Bánffy család főtéri palotájának építésével volt elfoglalva.

A *kolozsvári Bánffy palota* mesterei között Leder nevével nem találkozunk, pontosabban megfogalmazva, Leder neve nem szerepel a Bánffyak épi-

tésfelügyelő inspektorának munkabérlistáján. A kőműveseket és vicepallért ugyanis a vezető építész, Johann Eberhard Blaumann fogadta és fizette, így ezeknek kilétét az említett fizetési kimutatásokból nem lehet megállapítani.

Az épület eddig ismeretlen vicepallérnak tevékenységéről azonban Már-gai Ferenc gazdasági inspektornak Bánffy Györgyhöz intézett leveleiben többször esik szó. Már-gai szerint a vicepallérnak az építésvezető Blaumann távollétében elég nehéz és veszélyes feladatokkal kellett megbirkóznia. Egy 1776. augusztus 7-én kelt levelében pedig egyenesen azt olvashatjuk, hogy a „kőfalak rakását a vicepallér aligha jobban nem érti, mint az architector”. Blaumann helyettese tehát jóképességű szakember volt. De még mindig nem tudjuk, hogy ki. Ha a kérdést Leder és a Bánffyak kapcsolatának oldaláról vizsgáljuk meg, megbizonyosodhatunk róla, hogy a tehetséges vicepallér csak mesterünkkel lehet azonos.

Emlékezzünk rá, Leder 1787-ben, Bánffy Görgy erdélyi főkormányzó-ságának első évében mint „Bonchidán lakó kőművespallér” köt szerződést Wesselényi Farkassal kolozsvári háza felépítésére, s a munkájáért kapott összegek 1787—1800 közötti kimutatása is a „Bonchidai kőművespallérnak fizetendő pénznek listája” címet viseli. Bánffy György tehát Bécsből hazatérve Ledert azonnal Bonchidára szerződtette. Honnan ismerte, hogy ennyire megbízott benne? Nyilvánvalóan csak a neki végzett munkájából.

A szakirodalom eddigi megállapításai szerint Bánffy György az 1790-es években sokat dolgoztatott Lederrel, többek között a bonchidai kastély alaprajzi felvételezését és bizonyos átalakítások tervét készítette vele. A fennebb említett szerződés szövege alapján bonchidai tevékenységét a nyolcvanas évek második felétől, valószínűleg az ott dolgozó Blaumann halálától (1786) számíthatjuk. Odakerülésekor készítette kitűnő rajztechnikával a kastély északi szárnyának már említett földszinti és emeleti alaprajzát, s feladata minden bizonnyal e rész helyreállítása volt. Erre utal az a tény is, hogy Bánffy György fiának, Józsefnek a későbbi javíthatásai és átalakításai ezt a szárnyat nem érintik.

Ugyancsak Wesselényi Farkasnak Leder panaszaira adott válaszában — ebben Lederrel való építési konfliktusa miatt magát mentegte, a mestert feketíti be — találunk utalást Leder és Bánffy György kolozsvári kapcsolatára is: „Az admonens pallér pedig még itten — írja Kolozsváron — valakikkel alkudott, az egy Gubernátor Bánffy Györgyön kívül, soholt és punctualiter maga contractussát bé nem tellyesítette...” Mindezek után figyelembe véve a Bánffy palota és a Leder tervezte Teleki ház közötti rokon vonásokat is, nem lehet kétséges, hogy a Bánffy palota vicepalléra Leder volt. Leder különben a Bánffyak kolozsvári palotáját építő Johann Blaumann halála után tűnik fel a család szolgálatában, addig ugyanis közvetlenül Blaumannt szolgálta. Igaza volt tehát Bíró Józsefnek, mikor megállapította, hogy a Bánffyak építkezéseinél Blaumann helyét Leder foglalta el.

A két Farkas utcai épület keletkezési körülményeinek vizsgálata Leder életművének körülhatárolása szempontjából nem volt érdektelen; lényeges dolgok kerültek napfényre, mint például a gubernátorral való szoros építési kapcsolata. A későbbiek során ez magyarázza, hogy Leder Kolozsváron miért kap egyszeriben rangos megrendeléseket, s a kolozsvári arisztokrácia miért karolja fel olyan gyorsan. De a Bánffy palotánál végzett jó munkájának köszönheti, hogy a főkormányzó építkezéseit csodáló Wesselényi Farkas rábízta

a Kolozsvártól és Szamosújvártól egyformán távol eső hadadi kastélya mellékszárnyának felépítését.

Wesselényi Farkas — mint már említettük — 1783-ban és 1787-ben szerződik vele a *hadadi* építkezésre, valamint az udvarplanírozás, telekredezés és kerítésépítés munkájára.

Az U alakú hadadi melléképület egymással szemközti két szárnya árkádos, tömör mellvédes (65. kép). Sarkai armírozottak, helyiségei részben boltosak, részben lapos mennyezetűek. A két árkádos szárnyat összekötő 9 tengelyes középész az istállókat foglalja magában. Homlokzatát a 3 félköríves bejárati nyílás között 6 kisméretű szegmentíves ablak tagozza. E rész homlokzatának ritmusa: A b b b b C b b A .

A három ajtó közül a főtengelybe eső a legdíszesebb (66. kép). Egyszerű keretelésű félköríves nyílását kétfelől erősen kiugró korinthoszi fejezetes falpillérek szegik, s gazdagon tagolt, szegmentíves szemöldökpárkány zárja le. A két szélső szegmentíves ajtó egyszerű keretelésű, mindkettő fölött ugyancsak szegmentíves, homlokköves szemöldökpárkánnyal. Az ajtónyílásokat a későbbi renoválás során bevakolták.

Annak ellenére, hogy a hadadi melléképületek rendeltetésüknél fogva nem készültek különös művészi igénnyel, megfigyelhetünk rajtuk Leder későbbi épületeire jellemző stílus elemeket. Ebből a szempontból elsősorban a két árkádos szárny érdemel figyelmet. Az erdélyi, de kiváltképpen a kolozsvári késő barokk építészetnek kedvelt motívuma volt a régebbi előzményeket továbbfejlesztő, pillérek nyugvó udvari árkád. Meghonosításában kolozsvári viszonylatban Leder Józsefnek nagy szerepe volt, s mai tudásunk szerint e motívum hadadi munkáján jelent meg leghamarabb. A fejezet nélküli pillérek nyugvó árkádok jelen esetben inkább a helyi hagyomány szellemét sugallják, habár Leder valószínűleg Szamosújváron kedvelte meg a meghitt hangulatot teremtő udvari árkádokat. Korinthoszi fejezetes falpillérek közé fogott hadadi istállókapuja a bonchidai egyszerűsített mása, ugyanakkor felkészülés a Teleki palota portáléjának megépítésére. Egyszerű keretelésű, egyenes vagy szegmentíves lezáródású, füles barokk ablakai nem térnek el a megszokottól, a stílus egyetemes formatárából valók, de jellemző, hogy mesterünk szinte kizárólag ezeket használta.

Leder még be sem fejezi hadadi munkáját, amikor egy nagyobb arányú kincstári építkezés vállalkozói között találjuk. Gindtner Ferenc kőműves- és Überlacher Antal ácsállal együtt a *tordai és enyedi katonai raktár* felépítésére szerződik. Az 1786. november 24-én kelt betáblázási jegyzőkönyvből az derül ki, hogy Leder csak társult a két fővállalkozóhoz; míg ugyanis azok garanciaként egy-egy házat és fejenként 1000 forintot kötöttek le, Leder csak 1000 forint bánatpénzre kötelezte magát. Eltekintünk a vállalkozás későbbi bonyolalmainak ismertetésétől, csak annak megállapítására szorítunk, hogy a kincstári megrendelés és a két befutott mesterrel való társulás Leder tekintélyének növekedését jelzi.

Hadadi érdemeinek, jó, gyors és pontos munkájának tudható be, hogy 1787. április 18-án *Wesselényi Farkas* ismét Ledert szerződteti már említett *kolozsvári Szén utcai* (Napoca utca) háza újjáépítésére, de ekkor köti első szerződését a Teleki palota felépítésére is.

A Wesselényi házat, mely egykor a Mikes János és Schrenk Sebestyén „Polgári házaik tőszomszédságában” állott, nem sikerült azonosítanunk; valószínűleg teljesen átépítették, vagy más tulajdonba került. A XIX. század végi

telekkönyvi adatok a Rhédei házat leszámítva nem tudnak arisztokrata tulajdonról ebben az utcában. Építése során a tulajdonos és a vállalkozó mester között nézeteltérések merültek fel, s a pereskedés miatt a félig felépített ház befejezésére csak 1797. július 10-én egyeznek meg újra, azzal a kikötéssel, hogy 1799-re készüljön el. Az építéstől vonakodó Lederért Überlacher ácsmester, sok közös munkában társa, vállal kezességet. A Leder szerint nagyon alacsonyra szabott építési összeg 5600 forint volt. A munka 1800-ig tartott, a fedélszék megépítésére csak 1807-ben került sor. Hogy az épület milyen lett, arra a rendelkezésünkre álló források nem adnak felvilágosítást.

Az utca egyetlen kétszintes barokk épülete a 9. szám alatti egykori *Teleki, majd Prezenszky ház*. Ennek építési és birtoklástörténeti adatait nem ismerjük, de stílusjegyei alapján bátran lehetne a Wesselényi Farkas egykori háza. Az utcavonaltól bennebb fekvő 5 tengelyes épület a Bánffy palota udvari homlokzatához hasonlóan sávós vakolású, s ablaktípusai is az említett épület földszinti ablakaihoz hasonlóak. Az emeleti részt korinthoszi fejezetes pilaszterek tagolják, s a magas manzárdtető alatt erőteljes párkány húzódik. A manzárdtető Überlacher műveire emlékeztet, mint ahogy az épület is a Bánffy palota hatása alatt a Leder modorában készült, sok hasonlóságot mutatva a Wesselényi házzal egyidőben épülő Teleki palotával is. Földszintje utólagos módosításokat szenvedett: kapualját félig beépítették, a kapu faragott kőből való nyílásívét el is tüntették. A két ablak viszont, a közékük iktatott, utcára nyíló kisajtóval, még az eredeti állapotot tükrözi. A konzolokon nyugvó udvari folyosó későbbi átalakítás eredménye.

Az épület XVIII. század végi tulajdonosát a valamikori kutatások talán tisztázhatják. Ettől függetlenül azonban a ház a Leder életmű szempontjából semmiként sem hagyható figyelmen kívül. A Bánffy palota közvetlen hatását tükröző épület ugyanis mindenképpen beillik mesterünk művei közé.

III. Jóllehet Leder a Teleki palota tervezését a Wesselényi házzal egyszerre vállalja el, az előbbi épület mégis új szakaszt nyit a mester életében; az önálló, nagyobb lélegzetű művek sorát indítja el. A Blaumann árnyékából kilépő, saját útját járó mester egyre inkább kialakítja egyéni stílusát.

Fő műve, a *Teleki palota* azért még nem mentes a Blaumann hatásától, de ez részben a megrendelő Teleki Ádám számlájára írható, ő akart a gubernátor otthonához hasonló, de annál egyszerűbb kivitelű városi házat magának.

A Teleki palota építésére való felkészülés elég hosszú ideje alatt — az első szerződéstől három év telt el a munka megkezdéséig — elkészültek a részlettervek, sőt a homlokzatot 1790-ben módosították is (67. kép). Bíró József, az épület monográfusa az építési iratok között talált egy emeletes sarokházhoz készült tervet, mely szerinte a Teleki ház első terve lett volna. Ezen az épület főhomlokzata 8, mellékhomlokzata 10 tengelyes — sokkal kisebb épület, mint a Teleki ház —, földszintje egyszerűen sávózott, közepén szegmentíves kapunyílással. Az emeletet kompozit fejezetes lizénák tagolják, az ablakok szegmentívesek. Minden hasonlóság ellenére, a magunk részéről kételkedünk abban, hogy ez valóban a palota első terve lenne. A szegmentíves kapunyílás, valamint az ablakok alatt látható klasszicista tükrös kötények Leder formatárában csak a XIX. század elején fedezhetők fel, s nem hihető, hogy éppen a Bánffy palotát mintaképpül vevő tervhez használta volna őket.

A palota tulajdonképpeni első tervén mind a főhomlokzat, mind a mellékhomlokzat hosszabb, mint a fennebb említett rajzon. A főhomlokzat 14 tengelyes, 3 tengelyes középrizalittal, melyet balusztersor zár le és 4 urna hangsúlyoz. A földszinten 1 nagykapu és kétoldalt egy-egy kisajtó található.

A kivitelezésre kerülő második terven bizonyos módosításokat észlelünk; ezekre nézve 1790-ben egyezett meg Leder és az építető Teleki Ádám. Az új terven a főhomlokzat 14 tengelyes ugyan, de a középrizalit csak 2 tengelyes, fölötte 3 urnával díszített szalagfonatos attikával. A középrizalit tengelyszámának csökkentése abból adódik, hogy a nagykapu mellett csak a jobb oldali kisajtót hagyták meg. Ezen az oldalon helyezkedik el a fölépcsőház is. Az udvari homlokzat középrészén, öt földszinti árkádív fölött, a szalagfonatos mellvédű folyosót füzéres ión oszlopok tagolják. Az emelet kiképzése nem Leder gyakorlatára jellemző; amint az egyezségből kiderül, az építető határozott kívánsága volt, hogy a Bánffy palotához hasonlóan az emeleti nyílt folyosót aritrávval kapcsolt oszlopok tagolják. Érdekes, hogy az erkély egyik terven sem szerepelt, annak megépítését, úgy látszik, menet közben határozták el.

A palota kevés módosítással az utóbbi terv szerint épült (68. kép). Főhomlokzata 14 tengelyes és 35 méter; 2 tengelyes középrizalitja magában foglalja a két kompozitfejezetes oszloppal közrefogott nagykaput, s a két oszlopra, valamint a kapu szemöldökkövére támasztott vasrácsos mellvédű erkélyt. A nagykapu mellett jobb felől van a gyalogosok bejárata. A földszint szegmentíves ablakait sávzott lizénák választják el egymástól. Az emeleti ablakok egyenes záródásúak, közöttük kompozit fejezetes pilaszterek szolgálják a homlokzat tagolását. Az erkély vasrácsa klasszicizáló, s ugyancsak a klasszicizmus beszüremkedéséről árulkodik az erkély aljának kazettás díszítése is. A homlokzatot erőteljes párkány zárja le, a központi rizalitot szalagfonatos, urnás attika hangsúlyozza. Az épületre magas, nehézkes manzárdtető borul. Az oldalhomlokzat egészen egyszerű, a földszinti szegmentíves, valamint az emeleti egyenes záródású ablakokat csak lizénacsíkok választják el egymástól. Udvarának megkapó hangulata a földszinti árkádok, az emeleti füzéres oszlopsor és a szalagfonatos folyosómellvédek együttes hatásából adódik.

A Teleki házon a Bánffy palota nyilvánvaló hatása mellett mesterünk későbbi műveire is jellemző stílusjegyek megjelenése figyelhető meg; közülük legfontosabb az oszlopos portálé. Az oszlopos portálé a kolozsvári barokk építészetben a piarista rendházon tűnik fel először. Leder művéhez ez, de főként a bonchidai Bánffy kastély oszlopos-erkélyes bejárata szolgálhatott például. Találunk Szamosújváron is oszlopos bejáratot, de soha nem erkéllyel kombinálva. Leder későbbi művein a szóban forgó építészeti motívum többször feltűnik, úgyannyira, hogy kolozsvári meghonosodása lényegében az ő tevékenységéhez köthető. A Teleki ház oszlopos erkélye ugyanakkor mesterünk stílusának a klasszicizmus felé fordulását is jelzi.

A tárgyalt épület az eddig elmondottakon kívül Leder szempontjából azért is fontos, mert az építető családtól több megrendelést hoz számára. A Bánffy-építkezések befejeztével mindinkább a Telekiek látják el munkával.

A Teleki család levéltáraiban 1795-től mind több adatot találunk Leder működésére. Különösen Teleki Imre foglalkoztatja sokat 1795 és 1800 között, özvegyének még a XIX. század elején is dolgozik. Munkásságáról nyugták, elszámolások, valamint a gazdatisztek levelei tudósítanak. Ezekből szerzünk tudomást Kővárhosszúfalun, Nagybányán, Kendilónán, Zentelkén, Magyar-

szentpálon, Paszmoson, Uzdiszentpéteren és Kolozsváron folytatott tevékenységéről. A felsoroltak közül talán kővárhosszúfalusi megbízásai voltak a legjelentősebbek.

Kővárhosszúfalun a levelezés tanúsága alapján 1795 és 1800 között épít. 1795. november 5-i dátummal Leder Kolozsvárról számol be Teleki Imrénnek a kővárhosszúfalusi munkáról. Leveléből nem derül ki, hogy ott mit dolgozott, s erre a kérdésre sem szerződése, sem a gazdatisztek levelei nem adnak választ. Maga a kastély ugyanis eddig az időpontig elkészült. Veber Mihály ácsmesterrel 1787-ben kötnek szerződést a megkezdett francia fedél és a virágház befejezésére, valamint a kapu elkészítésére. Leder 1797. június 30-án kelt szerződésében csak egy erkély munkája szerepel, de nagyon valószínűnek tartjuk, hogy annak idején magát a kastélyt is ő építette. Későbbi megbízása során egy meg nem nevezett épület „alsó tractus”-ának elkészítésével bízzák meg. Jakab Gábor tiszttartónak 1799. május 7-én Hosszúfalun keltezett leveléből azonban az látszik, hogy korábban ezt a részt is emelettel akarták építeni. Jakab a terv megváltozása miatt a helyiségek számának növelését ajánlja Telekinek.

Ha az előbbieken feltételeztük, hogy a kastély építése Leder tevékenységéhez köthető, akkor a valamivel később tervezett új épületrészt az áthajtóval vagy a mellékszárnyal tudjuk azonosítani. A kastély stíluskritikai vizsgálata alapján ugyanis ezekről gondolhatjuk, hogy tervük a Leder kezéből került ki.

A jelenlegi merev vonalú emeletes kastély feltehetően a XIX. században nyerte el mai formáját (69. kép). Földszintje azonban részben megőrizte XVIII. század végi állapotát. Elegáns, csehboltozatos lépcsőháza a kolozsvári Teleki palota kapualjára utal. Egykori berendezéséből egy rozszant fehér porcelánkályha és egy kora klasszicista íróasztal tanúskodik az épület egy részének XVIII. század végi eredete mellett. A kastély csehboltozatos barokk áthajtója szintén jól beleillik mesterünk stílusába (70. kép). Az áthajtó két bástyaszerű manzárdtetős pavilonja Gernyeszeget és Cégét idézi, az ablakok kertelése, a tagoló lizénák jellege Lederre vall, a kolozsvári késő barokk puritán, de oldottabb stílusában megfogalmazva. A külső, klasszicista bejáratig vezető két oldalfal füzérdíszes urnái még szintén a Leder-korszak építkezéseihez tartoznak. Az istállósárny rendeltetésének megfelelően egyszerű ugyan, de pillérsora lendületes ritmussal szegi az udvari homlokzatot.

A kastély klasszicista kapuja a XIX. század első felében készült, felépítés; a koronkai kastély kapujával tart rokonságot (71. kép). Toszkan oszlopokon nyugvó sima attikáján a következő felirat olvasható: CUI BENE LATUIT BENE VICIT. Ez már a Leder után dolgozó, eddig még ismeretlen mester műve.

A kastély építését Kővárhosszúfalun a *templom* renoválása követte. Erről Jakab Gábor gazdatiszt Teleki Imréhez intézett, 1799. szeptember 18-án kelt leveléből szerzünk tudomást: „Leder az hosszúfalvi templom delineatióját még az héten elkészíti és kiviszi Nagyságodnak maga Lónára.” A hosszúfalusi Teleki-levéltárban található is egy aláírás nélküli, finom rajztechnikával készült toronyterv, de 1796-ból (72. kép). Mivel Leder akkor már dolgozott Hosszúfalun, meglehet, hogy ezt is ő készítette. Valószínűleg először csak a tornyot akarták újraépíteni, s azután gondoltak az egész templom renoválására vagy újraépítésére.

A rajzon a toronytest alsó szintjét magas lábazaton álló kompozit feje-

zetes falpillérpárok keretelik, közrefogva a félköríves lezáródású bejárati nyílást, mely fölött hajlított szemöldökpárkány s volutás, csüngős késő barokk dekoráció található. A szemöldökpárkány felett koronával összefoglalt két ovális címerpajzs látható a stukkódíszítmények között. A torony alsó és felső szintjét széles sávozott rész választja el, benne ovális alakú nyílással. A felső szint szemöldökköves, stukkódíszes, félköríves lezáródású ablakát minden oldalon íón fejezetes falpillérek fogják közre. A sisak alatti főpárkány erősen tagolt, s az óra helye felett ívelt vonalú. A barokk sisak tetején gombos szárú Konstantin-kereszt. A toronysisak formája, de egyéb részletek is némi rokonságot mutatnak az erzsébetvárosi egykori mechitarista templom toronysisakjával, illetve felépítésével, de a címerdíszes bejárat már a Telekiek sáromberki templomára emlékeztet.

Ha a terv valóban a Lederé, arra kell gondolnunk, hogy mesterünk az erzsébetvárosi mechitarista templom ismeretében rajzolta. Így ez lenne az első alkalom, „mikor Leder és Türk szellemi kapcsolatára felfigyelhetünk. Leder szerzőségét azonban azért nem állíthatjuk egész biztonsággal, mert az átnézett levelezésből az tűnik ki, hogy Lederen kívül még volt egy pallérja Telekinek. Jakab Gábor gazdatisztnek 1796. május 11-i levelében olvashatjuk: „Lederer Zentelkén van; ez azért ki nem mehet Lónára, hanem a pallér Bonczidán lévén, azzal végezhet Natságod.” Takács Pál, amikor 1797. augusztus 15-én a kendilónai építkezések megindulásáról informálja Telekit, „a majszternek, a Boncidainak” megmondott dolgokat is elbeszéli. Az újabb bonchidai pallér valószínűleg Leder sógora, Sommer János volt, s mivel éppen a toronyterv elkészülte idején emlegetik a levéltári források, a tervező személyét illetően óvatosságnak kell lennünk.

Az említett Jakab Gábor gazdatisztnek gazdájához írt leveleiből Leder egyéb munkájára is fény derül. Idézett levelében arról tudatja Telekit, hogy Leder *Zentelkén* van. Nem tudjuk, hogy ott — feltehetően a Bánffy család megbízásából — mit dolgozhatott, mert ma már sem udvarház, sem nagyobb szabású gazdasági épület nem található a faluban.

Kendilónán viszont annál nagyobb munkák folyhattak. Itt a tűzvész okozta romlásokat kellett eltüntetnie. Az erre vonatkozó szerződést 1796-ban köti meg; 1797-ben téglát égetnek, s ugyanaz év októberében már a palota falát rakják. 1799-ben Jakab azt írja, Leder ácsokat küld Lónára, hogy befedjék a frissen rakott frontispiciumot. Pár hónappal későbbi levelében a „ház delineatio”-ját ismerteti. A munka még 1811-ben is folyt; akkor Ledert már főpallérnak titulálják. A levelezésből az tűnik ki, hogy Leder Kendilónán helyreállított bizonyos épületrészeket, de a lakóépületek bővítéséről is szó volt. A tisztartó által sokallott 550 forintos építési költségből egyéb nem is igen tellett volna ki.

Ugyancsak Jakab Gábor 1796. március 28-án keltezett leveléből értesülünk arról is, hogy a tél folyamán Ledert hiába várták *Nagybányára* és *Magyarszentpálra*, nem ment el egyik helyre sem. Takács Pál 1798. április 8-án írott levele szerint Szentpálon istálló és pince építéséhez készülődtek. A kivitelezés azonban nagyon lassan haladhatott, mert 1799. július 12-én is csak azt jelenti Jakab Telekinek, hogy elintézte Lederrel a bányai és szentpáli építkezéseket, Szentpálra a következő héten visz kőműveseket a fundamentum rakásához. Nagybányán is csak éppen nekifoghattak valami munkának, mert egy 1800. november 10-én kelt irat még csak azt részletezi, hogy ott a hoszszúfalusi jobbágyok milyen munkát végeztek.

Dolgozott Leder Teleki Imre *paszmosi* részjóságában is, ahol részben a rozzant udvarházat tette lakhatóvá, részben a melléképületeket hozta helyre.

1799-ben Takács Pál *Pagocsára* viszi Ledert, hogy kimérje a „szentpéteri” (Uzdiszentpéter) pincét.

A sokféle folyó renoválás mellett Teleki Imre *Kolozsváron* új építkezésbe is kezdett, mire nézve Jakab Gábor 1796. szeptember 15-én alkudott meg Lederrel, átadván neki a foglalópénzt is. Ezt az épületet sajnos nem tudjuk azonosítani. Leder a XIX. század elején dolgozott ugyan a Pataki—Teleki házon, de azt Teleki Imre özvegye a megnevezett dátumnál sokkal későbbben vásárolta meg.

Az eddig felsorolt adatok Leder építészeti stílusára, annak fejlődésére nem adnak felvilágosítást, de jól érzékeltetik a mester elfoglalt voltát s azt, hogy a Telekiekkel való kapcsolata mennyi és milyen sokrétű megrendelési, eredményezett számára.

IV. Leder a Teleki-építkezésekkel párhuzamosan Kolozsváron jelentős megbízásokat kapott, közületeket és egyénieket egyaránt. A továbbiakban ezek közül csak a Leder stílusa szempontjából fontos épületekkel foglalkozunk.

Első ilyen nagyobb szabású munkája a *kolozsvári református kollégium és a tanári lakások* felépítése. Az 1781-ben elkezdett református kollégiumot az 1798-as tűzvész semmivé teszi, így 1799-ben újra nekifog felépítésének (74. kép). A munka dandárja 1801-re elkészül, ebből az évből való az emléktábla is, de az elszámolások még 1802-ből is jelentős belső munkákról adnak hírt. A kollégium déli szárnyának, ahol a könyvtár és a díszterem is helyet kapott, befejező munkálatai még a század második évtizedében is folytak.

Leder a kollégium felépítésének feladatát szerencsés kézzel oldotta meg; a református egyház puritán igényei megegyeztek az ő mindinkább letisztuló, klasszicizmus felé hajló stílusával.

A háromszintes épület négy szárnya kis négyszög alakú udvart fog közre. Utcai homlokzatán a szinteket egyenes lezáródású késő barokk füles ablakok tagolják, s alig profilált párkányok választják el egymástól. A leírt ablaktípust Leder máshol is szívesen alkalmazta, de itt más formájúakkal nem is variálta. A minden dísz nélkülöző monoton homlokzat fellazítása érdekében a középtengely felett a tető vonalát egy kis óratoronnyal megtörte; ez a későbbiek során szintén a Leder-művek jellemzője lesz. A félköríves lezáródású nagykapu felett csüngő bojtjal díszített emléktábla jelzi az épület elkészültének évét.

Az udvari rész kiképzését a termek elé kívánczó folyosórendszer megszabta ugyan, de az már Leder művészi igazodására vall, hogy a folyosókat pillérekre támaszkodó ívekből alakított árkádsorokkal szegte, éppen úgy, mint Hadadon, s nem követte a Teleki palota megrendelői kívánságra épített, oszlopokkal tartott emeleti folyosójának egyenes lezárását. Noha az árkados udvar általában jellemző a XVIII. század végi iskolákra, Leder munkáinak ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy az árkados belső homlokzati kiképzés mesterünk stílusának is sajátja volt. Ugyancsak Leder kezére ismerünk a főhomlokzat középtengelyében elhelyezett udvari „cipóosztó” erkély megfogalmazásában is (73. kép). Hú mása a Teleki palota erkélyének, kissé egyszerűsített formában. Az erkélyt tartó két oszlop íón fejezetű és füzéres, de középső gyámjáról már hiányzik a fesztondísz. Az egyenes vonalú, vasrácsos

mellvédű erkélyt falhoz simuló fél nyeregtető fedi. Az árkádos udvar az árkádokat újabban beüvegezték —, a belső erkély, valamint a tető kis óratornya együttesen jellemzik a valamikor bensőséges hangulatú iskolaudvart.

A református kollégium felépítése, az emeleti díszterem és könyvtárterem megtervezése megkívánta a mestertől a nagyobb méretekben való gondolkozást, a nagyméretű, ünnepélyes hangulatú belső tér kialakításához, valamint a nagy fesztávolságú boltozat megépítéséhez szükséges szakértelmet is. A három félköríves, hosszú ablakkal tagolt dísztermet az idők során átalakították, de a könyvtár eredeti állapotában maradt meg. Az ugyancsak három ablakkal megvilágított termet dupla hevedereken nyugvó, szakaszos csehsüveg boltozat fedi, melyet párkányfejezetes páros pilaszterek tartanak. A fal két oldalán boltszakaszonként 1—1 fali fülke található ablak fölötti magasságban, minden kétséget kizáróan írók és tudós férfiak mellszobrai számára. A könyvtárterem figyelemreméltó alkotás, de nem teljes egészében a Leder műve. Terve mindenképpen mesterünkötől származott, közbejött halála miatt azonban a boltozatokat már Gold Ferenc építette meg, így nem tudjuk, hogy a toszkán falpillérek alkalmazása Leder klasszicista formátárának gyarapodását jelzi, vagy Gold építészeti felfogására jellemző.

A négy egyemeletes tanári lakás a kollégiummal szemben épült fel, csaknem, azonos homlokzati kiképzéssel (75. kép). A homlokzatok négytengelyesek; a földszinten a szegmentíves nagykapu dominál, az emelet négy ablakkal néz az utcára. Az ablakok kiképzése megegyezik a kollégium ablakaival. A négy épületen semmi felesleges dísz nem található, ami az építési költségeket esetleg növelte volna. De így, minden egyszerűségükben is a kollégiummal együtt meghatározzák az utcarész hangulatát, hozzájárulnak egységes stílusához, s megfelelő semleges környezetet teremtenek az utcát lezáró református templom impozáns gótikus sziluettjének.

A négy épület közül csak kettőt épített Leder, a másik kettőt sógora, Sommer János tervezte, tiszteletben tartva a Leder stílusát.

Mesterünk a református egyháznak végzett munkája mellett dolgozott az unitárius és a görög katolikus egyháznak is. A református kollégium befejező munkáival egyidőben az unitárius egyház is kollégium építésével bízta meg.

Az unitáriusok a vallási türelmetlenség idején szinte dugdosva készült iskolájukat állandóan toldozgatták, de 1779 óta az építkezések rendszeresebbekké váltak. 1780-ban ugyanis az egyház elhatározta, hogy az épület főhomlokzatát emeletesre építteti, ugyanakkor döntött a sikátor felőli oldalszárny megújításáról is. Anyagiak hiányában azonban a nekikészülődés 1800-ig húzódott, amikor is az újonnan alakult építési bizottság Ugrai László mérnököt és Leder József építőmestert bízta meg az épület tervének és költségvetésének kidolgozásával. Ugyanez év őszén már azt is eldöntötték, hogy a főfrontot is kétemeletesre építik, s az új terv elkészítésével most már egyedül Ledert bízták meg. Leder a terveket 1801. március 1-re bemutatta, az egyháztanács még abban a hónapban elfogadta őket, és megkötötte az építési szerződést.

1802-ben a sikátor felőli szárnyban lévő auditorium tervét módosították az eredeti elképzelések szerint igen alacsony lett volna. így a két szintet átfogó terem megépítése kétségkívül a Leder érdeme. A kollégium munkálatai 1806-ra fejeződtek be.

A régi unitárius kollégium ma is áll (Lenin út 7.), s beszédesen bizonyítja, hogy Leder stílusa a XIX. század elején tovább közeledett a klasszicizmushoz (76. kép).

A kétemeletes épület főhomlokzata 9 tengelyes, főtengelybe eső bejárattal. A második emeleten világosan látszik, hogy utólagosan tervezték. Ha az első tervet Leder valóban Ugrával közösen készítette el, akkor mesterünknek a klasszicizmus felé tett újabb lépése Ugrai hatásának tudható be. Az oszlopos portálé azonban inkább arra utal — Ugrai ezen már rég túljutott —, hogy a tervet Leder egyedül alakította ki, vagy a kivitelezés előtt saját ízlése szerint átdolgozta.

A sávozott földszint, az egyenes záródású, vakolatkeretes, füles, késő barokk ablakok és a kaput keretelő magas lábazon álló, füzéres ión oszlopok, a rájuk támasztott gazdagon tagolt párkány a két urnával Leder eddigi épületeinek ismert kellékei. Noha az erkély nélküli oszlopos-urnás bejárat itt jelenik meg először, elemei a Teleki palota esetében már adva voltak. A portálét utólagos átalakítások során eltüntették, oszlopai jelenleg az új kollégium (Brassai Líceum) udvarán található.

Az első szintet a középsőtől még elég erőteljes párkány választja el, de az első emeleten már nyomát sem találjuk a Ledertől megszokott falpilléres tagolásnak. A tengelyeket hosszanti falmezők választják el egymástól, felettük fekvő téglalap alakú táblákkal, alattuk tükrös kötényekkel. Az egyenes záródású ablakok felett meanderdíszes, téglalap alakú faltükrök, alattuk ugyancsak téglalap alakú szalagfonatos kötények találhatóak, kitűnően példázva a késő barokk és klasszicista díszítőelemek egyidejű jelentkezését és békés összhangját. E középső szint mozgalmasabb kiképzése tulajdonképpen abból adódik, hogy az első terven ez volt a hangsúlyos zárórész. Régi felvételeken még látszik az ezt lezáró, két sor cseréppel fedett kiugró párkány, s az oszlopos portálé is csak egyemeletnyi magassághoz illett.

A második emelet az elsőhöz hasonlóan egyszerű kiképzésű, s végül is kiegyensúlyozza a homlokzatot. Könyöklőpárkányos ablakai ugyancsak vakolatkeretesek. Óriásira növelt szemöldökkövei — megint új elem — felérik a felettük lévő kereteit mezőket, összekapcsolva őket az ablakokkal. Az ablakközöket itt is hosszanti elhelyezésű falmezők hangsúlyozzák.

A tető, mivel két emeletről van szó, nem túl magas, a XIX. században alig haladta meg a mellette álló egyemeletes szomszéd ház manzárdfedelének magasságát.

Az oldalhomlokzat sokkal egyszerűbb. A párkányokkal és falcsíkokkal elválasztott szintek között késő barokk jellegű, vakolatkeretes, füles ablakokat találunk. Kivétel csak a nagyterem két félköríves lezáródású ablaka.

Az épület áttekintése után a Lederre jellemző késő barokk s más épületeinél is felhasznált klasszicista formák alapján még jobban megerősödik az a véleményünk, hogy az épület végső megfogalmazása teljes egészében Leder érdeme, még akkor is, ha az építkezés iratanyaga alapján mesterünk neve csak a mellékszárny és a főhomlokzat második emeletének tervezése kapcsán merül fel.

A szintek erőteljes elválasztása, a homlokzat vízszintes tagolása, a füzéres oszlopok, a csüngő bojtok és a szalagfonatdísz még az átmenet stílusához kapcsolják az épületet, de a vakolatkeretes, óriás szemöldökköves ablakok, a tükrös ablakkötények, az ablakok feletti táblás mezők, a tagoló falcsíkok és kereteit mezők alkalmazása, a meander megjelenése arról tanúskodik, hogy Leder mind bátrabban kezeli a kora klasszicizmus formaelemeit. Az épület, portáléját leszámítva, merev és hűvös. Csupa felkészülés az új stílus teljes befogadására.

A kollégium épülete annak idején összhangban volt a mellette lévő Pákey ház hasonló megoldású frontjával valamint az unitárius templom késő barokk jellegű homlokzatával is. Itt újra felfigyelhetünk arra, hogy mesterünk nem hagyta figyelmen kívül tervezett épülete környezetét sem, s művét harmonikusan illesztette az utcaképbe.

A tűzvész után épülő harmadik Leder-féle középület — tulajdonképpen hamarabb épült, mint az unitárius kollégium — a református kollégiummal párhuzamosan felvállalt *Kismester utcai* (Prahova utca 5.) egykori *görög katolikus templom*. Építését Ioan Bob püspök kezdeményezte 1798-tól kezdődően, kivitelezésére 1800 körül került sor (78. kép). Felszentelése ugyan már 1801. január 1-én megtörtént, de a befejező munkák még hátra voltak. A püspök 1802 és 1803 közötti levelezéséből az derül ki, hogy akkor folyt az ajtó- és ablakkeretek faragása, a hajó és a kupola kifestése, valamint a templom felszerelése: az ikonosztáz felállítása és a kegyeszek beszerzése. A levelezés árulja el azt is, hogy építője Leder volt, csak nevét hosszabb alakjában Lederernek írták. A templom építéstörténetét feldolgozó Mircea Țoca sejtí ugyan, de tanulmányában nem meri határozottan állítani, hogy a templom tervezője is Leder lett volna; tevékenységének ismeretében azonban ehhez semmi kétség sem fér. Leder ekkor már Kolozsvár egyik legjobb paléára volt, akinek építészeti gyakorlatában nem ez az első templom.

Az épület jellegénél fogva inkább kötődik a késő barokkhoz — a klaszicista templomtípus nálunk még nem alakult ki —, mint az előbb tárgyalt két kollégium, de egyszerűen megfogalmazott külsején így is érződik a stílusváltás közelsége (80. kép). A toronysisak, a gazdagon tagolt óraíves párkány még határozottan barokk jellegű, de a falcsíkokkal kereteit toronytestet már nem tagolják szintválasztó párkányok. A hajót, valamint a beugró, sokszög záródású szentélyt félköríves lezáródású ablakok törik át, és sima falcsíkok osztják négyszögű mezőkre. A sima vakolatcsíkokkal kereteit falmezők az egyszerűségekre való törekvésen kívül a mester formatárának megújulását is jelzik. De találunk új elemeket a belső térben is.

A toronyaljzat, valamint a pronaosz keresztbe helyezett öt boltszakaszát hevederekre támasztott csehsüveg-boltozat fedi (77. kép). A pronaosz felett két vastag pillérre és árkádokra épített karzat nyugszik, tömör mellvédjét lizénák tagolják, középrészét csüngő fűzérrel övezett ovális emléktábla tölti ki, benne kronosztikonnal, felette az alapító címerével. A naosz feletti karcsú csegelyeken nyugvó, 9 méter magas kupolát négy erős sarokpilaszer és a rájuk támaszkodó kettős hevederek tartják. A kiegyensúlyozott, jó arányú belső tér ünnepélyes hatását a tagoló elemek egyszerűsége még inkább kiemeli. A karzat tartópilléreire és a hevederek ívbélleteire kereteit falcsíkok simulnak, a kupola alatti falpillérek párkányfejezetesek, a fölöttük húzódó nehéz attika lépcsőzetes kiképzésű (79. kép). Ebbe a letisztult stílusú építészeti keretbe jól talál a fehér-arany színezésű ikonosztáz, a hozzá illő kandeláberekkel, ikonállványokkal és szertartásasztalokkal együtt.

A Kismester utcai volt görög katolikus templom formaelemei még biztosabbá teszik, hogy az unitárius kollégium terve végső fokon a Leder kezéből került ki. Gondolunk itt elsősorban a felületek táblás tagolására, a tagoló falcsíkokra és a párkányfejezetekre. Mindezek az unitárius kollégium esetében már sokkal fejlettebb formában jelennek meg.

V. A számos egyházi megrendelés mellett Leder sokat dolgozott a városnak s a város lakóinak is. Szerteágazó tevékenységéről csak úgy alkothatunk képet, ha az alábbiakban időrendi sorrendben felsorakoztatjuk munkáit.

1801-ben idős gróf Toldy Miklósnak házat, a városnak egy katonai őrházat épített. Az előbbi minden bizonnyal számot tarthatna a szakember érdeklődésére, de semmi közelebbit nem tudunk róla.

1803-ban szökőkutat tervez a városnak Friedel Jánossal együtt, és a katonai kórházat javítja.

1803 és 1808 között az Alvinczi házat építi újra. Erről a munkájáról már valamivel többet tudunk, s érdemes egy kicsit alaposabban foglalkoznunk vele.

Az *Alvinczi* házat (Dr. Petru Groza utca 11. — Bolyai utca 2.) özvegy ifjabbik Alvinczi Gáborné Teleki Kata megbízásából a jelzett időpontban építi újra, amikor is a megrendelő kívánságára a ház oldalfrontját az újonnan vásárolt telek beépítésével megnyújtja. A szakirodalom eddig úgy tartotta, hogy a házat teljes egészében Leder építette, nem véve figyelembe a rajta észlelhető különböző jellegű stíuselemeket.

A ház főhomlokzata ívelt alaprajzú, a félköríves nyílású bejárat egy kissé kilép a homlokzatból. Ebből következően a fölötte lévő, három konzolon nyugvó erkély sem egyenes vonalú, hanem enyhe ívben követi a homlokzat vonalát. Leder azonban már nem épített ilyen homlokzatot, s nem tervezett ilyen vonalú erkélyt. Ha megfigyeljük az oldalhomlokzat hajlított szemöldökpárkányú ablakait, a tagoló falpillérek rokokó ihletettségű stukkódíszét, teljesen nyilvánvaló lesz, hogy sem a fő-, sem az oldalhomlokzat illetően megoldása nem származhat Ledertől még akkor sem, ha a falpillérek párkány fejezetesek. Mesterünk ugyanis, ismert művei tanúsága szerint, már kezdettől nagyon mértéktartóan kezeli a barokk stíuselemeket, s a XIX. század elején már inkább a klasszicizmus, mint a rokokó formatárából merít, hacsak nem kell alkalmazkodnia egy előtte dolgozó mester stílusához. A középkori eredetű Alvinczi házat az 1769-ből való szerződés tanúsága szerint Schweinger Ferenc építómester alakítja át barokk stílusú épületté ifj. Alvinczi Gábor számára. A szerződés szövegéből kiderül, hogy a renoválandó ház már akkor emeletes volt, de az emeleti részt az új igényeknek megfelelően teljesen újraépítették; ugyanakkor megigazították a földszint boltozatait is. Az emeleti két nagy szoba, valamint a „cabinet” mennyezete az egyezség szerint „cirádás” stukkóval készült. A szerződés nem tesz említést a homlokzatot tagoló falpillérek stukkódíszéről, de az emeleti stukkók alapján joggal feltételezzük, hogy azok is akkor kerültek az épületre. Szó esik viszont az egyezség szövegében a „kapu frontispiciumában delineált erkély”-ről, s így kétségtelen, hogy a főhomlokzat megépítése a Schweinger nevéhez fűződik. Az épület stílusa teljes mértékben egyezik a szerződés keletkezési idejével. Mindez még világosabban bizonyítja, hogy az Alvinczi ház átalakítása a XVIII. század folyamán, még Leder Kolozsvárra kerülése előtt megtörtént. Ezt tudva pedig, nehéz elképzelni, hogy amikor az Alvinczi család 1782-ben megvette a ház oldalszárnyával szomszédos épületet, újonnan renovált házat lebontatta volna csak azért, hogy Lederrel teljesen újraépíttesse. De nem valószínűsíti ezt, mint már mondtuk, a ház stíluskritikai elemzése sem.

Leder szerepe az Alvinczi ház renoválásában szerintünk abban állt, hogy az oldalhomlokzatot az új telek beépítésével meghosszabbította — teljesen alkalmazkodva elődje stílusához —, s ennek megfelelően az udvaron kö-

konzolokra fektetett emeleti folyosót, ezzel egyidejűleg pedig a főszárny udvari homlokzata elé 4 toszkán oszlopos tornácot épített (82. kép). A Kismester utcai görög katolikus templom párkányfejezetes pilasztereitől csak egy lépés kellett az Alvinczi ház folyosójának oszlopaiig, s Leder ezt a lépést, amint az elemzett épület bizonyítja, habozás nélkül megtette. A kutatás felhívta a figyelmet arra is, hogy az épületen kitűnően érzékelhető a barokk és klasszicista stílus szinte átmenet nélküli összemosódása. Ez, mint láttuk, abból adódik, hogy Leder, miközben az oldalszárny bővítése során alkalmazkodott elődje stílusához, a főszárny udvari részének javítása közben, ugyancsak a stílusegység érdekében, ragaszkodott a maga művészi elképzeléseihez. Az átmeneti kor jellegzetes stílusának kialakulásához, a stílusösszemosódásokhoz az ilyen esetek nagymértékben hozzájárultak.

Az Alvinczi házzal kapcsolatosan még meg kell jegyeznünk azt, hogy az oldalhomlokzatot tagoló falpillérek stukkódíszje igen hasonlít a Türk Antal rocaille-aihoz, melyeket majdnem minden mennyezetén megtalálunk. Úgy látszik, hogy a késő rokokó stukkódísz alkalmazása a század utolsó évtizedeiben nemcsak a Türk egyéni ízléséhez kötődött, hanem sajátja volt egy egész nemzedéknek, melynek működéséről egyelőre sajnos nagyon keveset tudunk. Leder tevékenysége ezen a ponton találkozik másodízben az előtte dolgozó Türk-nemzedék munkásságával.

Leder most ismertetett munkájával párhuzamosan egy sereg apróbb megbízást is elvállalt. 1804-ben a Monostorkapu előtti köhidat javítja, és Tóth Györgynek épít. 1805-ben a Tornyot meszeli (a város börtöne), a rendőrkomisszárnak egy szolgaház költségvetését készíti el, megvizsgálja a Nádason lévő malom árkat, és a sörfőzöt javítja. Ez utóbbi helyen 1809-ben és 1811-ben is dolgozik. 1805-ben fog neki a katonakórház saját tervei alapján való felépítéséhez, de még 1814-ből is vannak adataink az ott folyó munkáról.

1805-től kezdve jelentősebb munkája lehetett a főtéri *Gyulai ház* renoválása. Az épület a Fótér nyugati során állott Teleki Károly és Wass Sámuel háza szomszédságában; ma már nincs meg. A munkaszerződés szövegéből annyi kiderül, hogy emeletes, erkélyes ház volt, földszinti ablakain az elengedhetetlen vasráccsal. A renoválás vagy inkább átépítés nagyobb arányú lehetett, mert munkadíja 13 265 forint 30 krajcárt tett ki. Emellett még az elbontott épületek anyagát is Ledernek ígérték.

1806-ban újra sokat dolgozik a városnak, felépíti a postaház istállóját, megjavítja a téglacsúrt, renoválja a Fehér Ló vendégfogadót és egy hátsó szárnyat is épít hozzá; ezeken kívül javítja az unitárius templomot is.

A *Fehér Ló vendégfogadó* (a későbbi Redut, jelenleg Néprajzi Múzeum, December 30. utca 21. szám) renoválása mesterünk nagyobb szabású városi munkája lehetett (85. kép). Ezen az épületen majd minden valamirevaló kolozsvári pallér dolgozott. Mivel Leder után még több építész igazított rajta valamit — Kindt Mihály, Winkler György, Kagerbauer Antal —, nem tudjuk, hogy homlokzatának mai formáját melyik mester tevékenysége nyomán nyerte. Annyi azonban biztos, hogy a vendégfogadó régóta tervezett újraépítése idején dolgozik ott Leder; az épület hűvös átmeneti stílusa nem is idegen mesterünktől. A csüngő bojt dísz, az ablakok alatti négyszögű mezők más művén is előfordulnak, egyedül az óriásrend alkalmazása szokatlan tőle, de lehet, hogy ezzel is próbálkozott. A tető kis óratornya eredeti formájában a református kollégium „tornyához” hasonló lehetett, s feltétlenül Leder ottani

tevékenységének emléke. Ledertől származott az udvari árkaos szárny is, de azt később lebontották, és iskolát építettek helyére.

Ebben az évben — 1806-ban — jelentősebb megbízása volt ifjú Wesselényi Farkas girolti udvarházának megépítése. Ez az eddig ismert utolsó önálló munkája. A terven látható épület földszintes, kétmenetes és 7 lakóhelyiséget foglal magában. Homlokzata 7 tengelyes, középtengelybe eső lépcsős bejárattal. A bejárati ajtó fenyőágasan rakott. A mélyített falmezőkbe helyezett ablakok egyenes záródásúak, vakolatkeretesek füles kiképzéssel, ahogy azt már a Leder-épületeken megszokhattuk. Az épületet magas lábazati párkány öleli körül, a sarkok vakolása armírozást utánoz. A nem túl magas tetőt két szelőlőző tőri át. Az épületnek egy kéménye van (86. kép). A girolti udvarház egyszerű épület, inkább városias polgárháznak látszik, annyira nélkülözi a vidéki kúriák minden jellegzetességét. Elárulja, hogy tervezője főként városi építkezéseken dolgozott. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy Ledernek a század elején nemcsak kolozsvári megrendelése voltak; így még remélhetjük további vidéki munkáinak felbukkanását is. A girolti udvarház tervén inkább a késő barokk formák dominálnak — füles ablakok —, az új stílus hatását csupán a homlokzat mélyített falmezőkre való felbontása jelzi.

Továbbfolytatva Leder tevékenységének részletezését, kiderül, hogy 1807-ben becsüt készíti a Pataki—Teleki házról, és idős Wesselényi Miklósné házat nézi meg renoválás végett. Sajnos nem tudjuk, milyen kimenetele volt a Cserei Ilonával való tárgyalásának, de a Teleki házra vonatkozóan már egy kissé bőbeszédűbbek a források.

A *Főtér és a Közép utca sarkán* álló (Dr. Petru Groza utca 1. szám) emeletes épület a Pataki család tulajdonában volt, s tőlük vette meg a Lederrel sokat dolgoztató Teleki Imre özvegye. A ház földszintjén XVI. századra valló részletek is voltak, XVIII. századi boltozatai ma is épek. Az eladásra vonatkozó első szerződés 1806. december 1-én kelt, és a vételárat 37 000 magyar forintban állapította meg. A második szerződés, 1807. január 1-én, már 45 753 forintra teszi a vételárat. A két szerződés közötti eltérést és a második szokatlanul precízen kiszámított összegét csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy az özvegy grófné javítás alatt lévő házat vásárolt meg, s a második szerződésbe foglalt 8753 forint többlet lényegében véve a renoválási díj. Ezt erősíti meg különben az is, hogy Leder, Sommer János nevű sógorával, 1807. július 7-én elkészíti a ház részletes becsűjét. Ugyanakkor a levéltári adatok arról vallanak, hogy Leder 1798 és 1807 között sokat dolgozott az épületen. A Teleki ház a későbbi renoválások rendjén sokat változott, de udvari homlokzata érdekes XIX. század eleji részleteket őriz.

A Főtérré néző szárny udvari homlokzata előtt kőkonzolokon nyugvó vasrácsos függőfolyosó húzódik (a Winkler műve), a mellvédrács mintája a klasszicista építészetből ismert, egymáson átható csúcsívsor. A Groza utcai szárny udvari folyosója árkaokon nyugszik. Emeletre vivő elegáns lépcsőjét törpe toszkán oszlopokkal tagolt mellvéd szegi. A kovácsoltvas mellvédet ugyancsak egymáson átható csúcsívsor alkotja, felette lyuksorral, alatta meánderral. Talán a legszebb, legtisztább klasszicista vasrács Kolozsváron. Nem is valószínű, hogy a Leder, talán inkább az utána következő Kagerbauer ottani tevékenysége idején keletkezett.

Mesterünk 1808-ban a fogház javításának költségvetését készíti el, 1808 és 1810 között a börtönfelügyelő házánál szint épít.

1809-ből fontos információt őrzött meg számunkra a megyének a kolozsvári városi tanácshoz intézett átirata, melyben arra kéri a várost, hogy Ledert kötelezze a vármegyeház munkájának befejezésére. Noha erről a vállalkozásáról többet sohasem hallunk, az említett irat mellett nem mehetünk el szó nélkül.

A *régi vármegyeház* (Kogălniceanu utca 6. szám) az 1798-as tűzvész után épült, s ahhoz a késő barokk stukkódíszes, de már klasszicista elemeket is tartalmazó épületsoporthoz tartozik, melyről Türk Antal munkásságának ismertetése során már megemlékeztünk (83. kép). A szinteket elválasztó fogrovatos párkány, a kapu vállkövének fogsordíszje, az ablakok feletti laza stukkófüzérek nem Leder stílusának jellemzői. Könnyen meglehet, hogy az épületet még Türk vagy valamelyik hozzá hasonló modorban dolgozó pallér kezdte el, s Leder csak az ő munkáját folytatta. Ez esetben ez volna egy újabb találkozási pont Leder és Türk vagy a Türk-iskola között.

Ha a homlokzat terve és kivitelezése tekintetében vannak is kétségeink, az épület hátranyúló szárnyának pillérekre épült árkádjai már teljes mértékben Ledert idézik (84. kép). A bal oldali szárny ennél későbbinek látszik, s oszlop-arhitrav motívumból alkotott emeleti folyosója más iskolázottságú mester közreműködését sejteti. Emlékeztetünk arra, hogy a kolozsvári unitárius templom építése körüli levelezésben Alföldi Antalt nevezik meg a vármegyeház építójének. Valószínűleg végül is ő fejezte be az épületet. A vármegyeház és a mellette lévő hasonló stílusú Karacsai ház építésére vonatkozóan az eddigi irodalom nem szolgál semmilyen adattal.

Leder életének utolsó négy évéből a városi levéltár iratai alapján a mesternek csak kisebb vállalkozásait ismerjük, habár biztos voltak nagyobb munkái is. 1811-ben Korda Anna „hibásan készült” Király utcai házát vizsgálja felül (Augusztus 23. utca 14. szám), költségvetést készít a Hídkapu előtti híd renoválásához, és bástyafalat bontat a híd építéséhez. Meszeli a katonatiszti szállásokat, a börtönőr házát, a Torda-kapunál, valamint a Magyar, Közép és Monostor utcában lévő katonai őrhelyeket. Bontja a Fehér Ló vendégfogadó melletti ház falát.

1811 és 1813 között a katonai fő őrhelyet javítja. 1812-ben várfalat javít, 1812 és 1814 között a nagy vámházat építi. 1814-ben Kabdebó Gergelynek épít.

A felsoroltak közül Leder sok munkája jelentéktelen javítgatás a kolozsvári tanács megrendelésére, de a számos megbízásból látszik, hogy a város teljes bizalmát élvezte. A városnak, a város polgárainak és arisztokrata lakóinak végzett munkáival jelentősen hozzájárult a századvégi Kolozsvár városképének kialakításához.

VI. Leder József munkásságának valamelyes megismerését a rendelkezésünkre álló levéltári anyag, valamint a meglévő épületek elemzése tette lehetővé. Mivel azonban a levéltárak milliós tételekre rúgó anyaga még sok Lederre vonatkozó adatot tartalmazhat, a kutatást nem tarthatjuk lezártnak. Leder alakja és tevékenysége azonban már az eddig előkerült adatok alapján is tisztábban áll előttünk.

Összefoglalva mindazt, amit róla eddig elmondottunk, megállapíthatjuk, hogy jó felkészültségű mester volt, aki élete során igen változatos építési feladatokat oldott meg. Stílusa mértéktartó, s a századforduló idején már a kora klasszicizmus formaelemei jellemzik. Épületeinek homlokzatain mindvégig a

vízszites tagolás érvényesül, de a tengelyeket elválasztó kompozit fejezetes pilaszterektől eljut a felületek sima vakolatcsíkokkal, kereteit falmezőkkel való tagolásáig. Portálé-oszlopai kezdetben szintén kompozit fejezetesek, majd a füzéres ión oszlopokhoz pártol, de nem idegenkedik már a toszkán oszloptól sem. A klasszicizmus felé fordulásáról tanúskodnak a kazettázott felületek, a homlokzatokat fellazító kereteit falmezők, a tükrös és táblás ablakkötények, valamint a meanderdísz és egyéb klasszicista díszítőelemek alkalmazása. Kedvenc építészeti motívuma a középtengelybe helyezett oszlopos portálé, kezdetben erkéllyel kombinálva, később gazdagon tagolt párkánnyal lezárva, urnával díszítve; ez jellegzetes eleme lett a századforduló kolozsvári építészetének. Ugyancsak ezt mondhatjuk el az árkádos udvarról is, melynek kolozsvári meghonosítása szintén érdemei közé tartozik. Épületei különben kitűnően példázzák, hogy a klasszicista stíluselemek átvételével egyidőben ezek a barokk iskolázottságú mesterek a barokk stílus elemeit (pl. füles ablakok) átmentik a XIX. századba, s ezek a klasszicizmus idején is jó darabig tovább élnek (89. kép).

A református kollégium és a Fehér Ló vendégfogadó stílusát elemezve már felhívtuk a figyelmet a tető vonalát megtörő kis óratoronyra. A késő barokk polgári építészetben szintén találkozunk hasonló megoldással, mikor az épület középtengelyében a padlástérben a homlokzatot mozgalmassá tevő 1—2 tengelyes manzárdszobát alakítanak ki. Hajlunk arra, hogy e háztípus kialakítását szintén Leder tevékenységéhez kössük, de éppen a Leder munkáihoz legjobban hasonlító épülettel kapcsolatban merülnek fel ennek ellentmondó adatok. A *December 30. utca 22.* számú emeletes házról van szó, mely sávós vakolású földszintjével, füzéres, ión fejezetes falpillérekkel tagolt emeletével a Bánffy és Teleki palota hatását tükrözi (220. kép). Homlokzatáról az 1950-es renoválás alkalmával lekerült az egykori tulajdonos címere, de a kapu szemöldökkövében megmaradt az 1799-es dátum. Ez egybevág az épület stílusával, és megegyezik Leder munkásságának idejével is. Kelemen Lajos feljegyzése szerint azonban az 1937. évi renoválás idején a manzárdszoba tetejéről 1763-as dátummal ellátott szélvitorlát vettek le. Ha az 1799-es átépítés (?) után az épületre a régi szél vitorlát tették fel, akkor e manzárdszobás épületet s vele az egész csoportot nyugodtan sorolhatjuk a Leder művei közé. Ha viszont az említett épületrész valóban 1763-ban, még a Bánffy palota előtt épült volna, akkor tervezője Leder nem lehetett. Ez esetben az a furcsa helyzet állna elő, hogy ezt az épületet kellene tartanunk a Bánffy palota modelljének — ami jelen pillanatban nem látszik valószínűnek —, és teljesen át kellene értékelnünk a szakirodalom eddigi vélekedését a Bánffy palotáról, valamint annak hatásáról.

A csoport másik tagja szerényebb kivitelű földszintes épület, mindkettő a XVIII. század végére, a XIX. század elejére datálható. A *Petőfi utca 9.* számú polgárház kéttengelyes manzárdszobája minden igénytelensége mellett feltűnő hasonlóságot mutat az előbb tárgyalt épület hasonló helyiségével (87. kép). E ház ablakai egyenes záródásúak, könyöklőpárkányosak, de a felső szemöldökük a vakolattal együtt lehullott. Az épületnek széles ereszes és lábazati párkánya van, s tengelyeit sima falsíkok választják el egymástól. Ennek édestestvére volt a hajdani *Majális utca* (Május 1. utca) 10. számú ház, amit azonban 1938-ban lebontottak. Szemöldökköves, szegmentíves kapuja fölött ennek is kéttengelyes manzárdszobája volt, ablakai azonban egyenes záródásúak, vakolatkeretesek és füles kiképzésűek voltak, s tengelyközeit páros

lizénacsíkok hangsúlyozták. A December 30. utca 18. számú ház az előbbieknél csak távoli rokona (88 kép).

Leder stílusformáló egyénisége a XIX. század első felében nyomonkövethetően nagy hatással volt Kolozsvár mestergárdájára. S mivel a stílusváltásokra érzékenyen reagáló kolozsvári mesterek sokfelé dolgoztak, Leder tevékenységét nemcsak a kolozsvári, hanem az erdélyi építészet szemszögéből is fontosnak tarthatjuk. Leder munkásságának elemzésével lényegében az erdélyi késő barokk problémáját és a klasszicizmus előretörésének körülményeit akartuk egy mester tevékenységén keresztül megvilágítani, mert csak így, a részletek felderítése után vállalkozhatunk a klasszicizmus útjának felmérésére az erdélyi művészetben.